

הרשות השופטת*

א. מצוות דינים

פרשת קין והבל הוכיחה את הצורך במוסד ממשלי חדש, מוסד לשיפוט והכרעה. שניים רבים ביניהם. מי יכריע? כלום החזק יותר, האלים? על כרחך נזקקים לצד שלישי ממצע, מפשר ומכריע. חולשותיהם של בני אדם נותנות שבת מושלים לאדם אחר. אלא במס' סנהדרין (נו ע"א) למדנו: שמאת ה' הייתה זאת מצווה לכתחילאית. העובדה שרבי יוחנן ורבי יצחק מתווכחים היכן רמוזה מצוות הדינים והיכן איסור עבודה זרה, יש בה כדי ללמד, שהלימוד מן הפסוק לא בא במסורת, אלא שחכמים ביקשו אחיזה בפסוק למסורת שבידיהם על שבע מצוות בני נח, "שכולן קבלה בידינו ממש רבנו והדעת נוטה להן" (הרמב"ם, הלכות מלכים, פרק ט, א). מעתה יש לבדוק ולברר האם יש ויכוח של ממש – הלכתי או רעיוני – בין שתי השיטות או שאך "משמעות דורשין"² ביניהן. הרמ"א ביקש ומצא הבדל הלכתי משמעותי בין רבי יוחנן ורבי יצחק, כפי שעולה מן הקטע שלהלן הלקוח מקובץ תשובותיו³:

"...כי הוא ברור כשמש בצהרים כי רבי יוחנן הלומד דינין מויצו סובר שבן נח אינו מצווה רק לשמור המנהג המדיני ולדון בין איש ובין אחיו ובין גרו משפט ישר, אבל אינו בדרך דיני ישראל שמסרם לנו משה מסיני. רק הוא חק נימוסי. ולכן לומד דינים מפסוק ויצו ולומד הג"ש מדכתיב כי ידעתיו וגו', שעדיין לא ניתנה התורה ולא היה לאברהם דינין אלו שניתנו לנו בסיני. ואע"ג דדרשינן עקב אשר שמע אברהם בקולי מלמד ששמר אברהם אפילו עירוב תבשילין, אם כן שמע מינה שהיה נוהג כפי התורה והמצוה אפילו מצוה מדרבנן. מכל מקום נוכל לומר, אם הוא שמר אנשי ביתו לא שמרו רק החק הנימוסי הנמסר להם, דהיינו ז' מצוות בני נח. דמי לנו גדול מאדוננו אבינו יעקב ע"ה אשר נשא שתי אחיות. אלא ע"כ צריכין אנו להודות ולומר כי הכתוב שאמר למען אשר יצוה וגו' לא קאי רק אאותן שבע מצוות של בני נח. ולכן סובר ר"י דלמידן דיני בני נח מויצו, כי דיני בני ישראל לחוד ודיני בני נח לחוד, ורבי יצחק רוח אחרת עמו,

* פרק מחיבור על חברה ומשטר במקרא (ראה גם שנתון "מורשת יעקב" ד-ו; "מגדים" כב). כאן – על הרשות השופטת בפרשת בראשית.

1. לכאורה טבעי ביותר שיהיה אבי המשפחה השופט והמכריע, שכן מסתבר שמקובל הוא על כולם, והכרעתו תתקבל על דעת הכול. אכן דורות רבים מאוחר יותר מוצאים אנו את אדם כבורר בסכסוך שבין למך ונשיו, "אמר להן [למך לנשיו]: איתא ניזל גבי אדם" (בראשית רבה כג ד). מסתבר שאם גם ראוי ואפשר לו לזקן הבית להכריע בין צאצאים רחוקים, שכבר לנו נטול מאצלם, הרי קשה לאב עד מאוד להיות שופט לבניו שלו, שקרבה יתרה שחש הוא כלפיהם היא יותר משוחד מעוור ומסלף, ואין בכוחו להיות שופט אובייקטיבי ושופט בצדק. ואכן, ההלכה אינה מאפשרת לקרוב להיות דין, שהרי כל פסול להעיד פסול גם לדון (רמב"ם, הלכות עדות טז ד).

2. זהו מונח תלמודי, שעניינו: שתי ההצעות לדרשה אינן ויכוח הלכתי, אלא מאיזה כתוב יש לדרוש.

3. שו"ת הרמ"א, סימן י. מהדורת אי זיו.

ולומד דינין מאלהים בג"ש דונקרב בעל הבית וגו', כלומר וסובר שדיני בני נח הן אותן דינים שנצטוו ישראל בסיני ולכן לומד אותן מקרא הנאמר בסיני והכל אחד. כן נראה לפרש סוגיא זו".

נמצא ויכוח הלכתי כאן, האם ציווה הבורא על בני נח רק על יצירת המסגרת השיפוטית, או אף על התוכן ציווה, היינו על פרטי ההלכות שידונו בהם, והן הן הלכות שנצטוו ישראל, דוגמת דיני שומרים ודיני נזיקין⁴. אף כי יצאו עוררין על הצעתו של הרמ"א⁵, הרי שנפתח פתח על ידיו לבקש הבדלים הלכתיים או רעיוניים בין רבי יוחנן ורבי יצחק.

ראש וראשונה הבדל במיקום. רבי יוחנן מציב דינים כמצווה ראשונה. אפשר בא לומר כי קודם לשאר הצווים יש לייסד את המסגרת השופטת, ובפניה יתנו את הדין על העבירות, שהרי כל עוד אין מוסד שופט, המצוות מעורערות. ואילו רבי יצחק רואה לנכון להקדים איסור עבודה זרה, שכן הקמת מוסד שיפוטי ונתינת סמכות על לבני אדם סכנת אלילות בה, שמא יבואו לידי הערצת יתר וסגידה לבני אדם דיינים⁶. לכך יש צורך להקדים איסור עבודה זרה.

דרך נוספת, והיא בעקבות העולה מדברי רב אחאי גאון בשאלתות. כך הוא מנסח את מצוות הדינים:

"דאילו מאן דאית ליה דינא בהדי חבריה, אסור ליה למעבד בהדיה באלימותא, אלא מיבעי ליה למיזל לגבי דינא ומיפסק להן דינא דאורייתא וקבולי עליה דינא. דעל קושטא מתקיים עלמא כדתנן: רשב"ג אומר; 'על שלשה דברים העולם קיים על הדין ועל האמת ועל השלום'⁷. וכד ברייא הקב"ה לאדם הראשון פקדיה עילוי דינא דכתיב ויצו אלהים על האדם...".

תרגום הדברים: אותו שיש לו דין עם חברו, אסור לו לעשות עמו באלימות, אלא הוא צריך לילך לדין שיפסוק להן דין תורה ולקבל עליו הדין. שעל האמת העולם קיים... וכשברא הקב"ה את אדם הראשון ציווהו על הדינים. נראה שמוקד המצווה, לדידו, הם היחידים המצווים לילך לבית הדין ולקבל על עצמם פסק הדין.

מעתה שמא זה הויכוח: רבי יוחנן – שהתבסס על הכתוב "למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו ושמרו" – אפשר שהבין כי באה בזה קריאה לייסד מסגרת, ואילו רבי יצחק – שלמד מן הכתוב "ונקרב בעל הבית אל האלקים" – יראה בכתוב הזה מקור למצוות היחיד להיות נזקק לביי"ד בריבו⁸. ודאי הוא שאם מצווים על היחידים להיזקק לשופטים, הרי יש בזה מצווה מוקדמת או הנחה מוקדמת לקיומה של מערכת משפטית.

4. מעבר לצד התוכני, יש בדבריו גם לקח לימודי גדול: לראות ולהבין שלימוד מכתוב מסוים אינו עניין של מה בכך, ויש לדקדק בו היטב ולמצות את שניתן.

5. ראה דבריו של הנצי"ב ב"העמק שאלה", שאילתא ב.

6. השווה לאמור במזמור פב בתהלים, מזמור האמור כלפי השופטים "אני אמרתי אלהים אתם ובני עליון כלכם" (1).

7. אבות סוף פ"א.

8. אכן בשאלתות עצמן קשה לומר זאת, שהרי מחד משמע מדבריו כאילו מצווה על היחידים להיזקק לביי"ד ולדיינים, ומאידך נסמך הוא דווקא על לימודו של רבי יוחנן. עיין שם.

ב. דיין שותף לקב"ה

אותם היושבים על מדין חייבים להכיר כי מבעד לנידון שלפניהם נשקפת היצירה כולה, והדין שייחרף הרי הוא בעל משקל כללי. כך לימדו חכמים: "כל דיין שדן דין אמת לאמתו, אפילו שעה אחת, מעלה עליו הכתוב כאילו נעשה שותף להקדוש ברוך הוא במעשה בראשית" (שבת י ע"א). הקב"ה יצר את העולם ומקיימו בדין אמת. מכאן כובד האחריות. שכן לא המקרי והפרטי בלבד הוא שעומד עתה לנגד עיני הדיינים, אלא קיומו של העולם כולו. ואפשר להם לקיימו, "מלך במשפט יעמיד ארץ" (משלי כט ז), ואפשר להם, חלילה, להרסו: "ואיש תרומות יהרסנה" (שם).

ג. יום שביתה

משותפות זאת במעשה היצירה נגזרת לכאורה חובת השביתה ביום השביעי. מה הקב"ה שבת ביום השביעי מכל מלאכתו אף שותפיו צריכים לשבות. אכן מצינו חובת השביתה גם בתחום זה. "מכאן לבתי דינין שלא ידונו בשבת" (ירושלמי, סנהדרין פ"ד, ה"ו). אלא שממשנה בביצה (פרק ה, משנה ב) עולה שאין איסור דין בשבת אלא מדרבנן, ומהתורה לא נאסרה אלא הענשה שבבית דין, כפי שלמדו במסכת יבמות ו ע"א מן הכתוב "לא תבערו אש בכל משבתיכם ביום השבת" (שמי' לה ג). אפשר שמיצוי הסמכות של בית הדין הוא בעונש שהם מטילים על הנידונים, ובשבת מנועים הם מלמצות סמכותם זאת. אכן לא רק ממשלת דיינים פוסקת בשבת, אף ממשלתו של האדם בכלל שובתת. שאם עניין הרדייה והכיבוש שזכה בו האדם משמעו שעבוד חלקי הבריאה ושימוש בהם ויצירה בהם⁹, הרי שבת עניינה הפסקת מעשי יצירה. והאדם מישראל מצווה להניח אף לבעלי החיים שעמו, ואסור לו להעסיקם בשבת. נמצאת שבת משביתה כיבוש ורדייה וממשלה, ומשמשבת האדם ממשלתו אפשר לו להכיר נאמנה את כוח מלכותו של ה'. שכל עוד אוחו האדם בידו סמכות שלטונית הרי הוא נוטל משהו ממלכותו הבלבדית של ה'. אפשר שאף זה בכלל מה שאנו אומרי בתפילות של שבת: "ישמחו במלכותך שומרי שבת וקוראי עונגי".

ד. פרצה בגדולים – קץ העולם

כבר בפרשת בראשית אנו מוצאים אלקים, היינו דיינים שופטים. דא עקא, באלה אנו נפגשים דווקא בהקשר שלילי. "ויהי כי החל האדם לרב על פני האדמה ובנות ילדו להם. ויראו בני האלקים את בנות האדם כי טבת הנה, ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו" (ו א-ב).

9. ראה מאמרי במגדים כב, "הממשלה הראשונה" פרק ז, עמי 25-26.

"בני האלקים" – ר' שמעון בן יוחאי קרי להון; בני דינאי" (בראשית רבה כו ה).
 ובעקבותיו רש"י: "בני האלקים", בני השרים והשופטים".
 ובדרך זו הרד"ק: "בני השופטים והגדולים ומנהיגי המדינות כי הם נקראו אלהים".
 וממשיך הרמב"ן: "אם כן יספר הכתוב כי הדיינים אשר להם לעשות המשפט ביניהם,
 עושים החמס בגלוי ואין מונע אותם".
 וזו פרצה אמיתית: "תני ר' שמעון בן יוחאי: כל פרצה שאינה מן הגדולים אינה
 פרצה" (ב"ר שם).
 פרצה זו אין לה תקנה, שכן כל עוד הפרצה בקטנים יש סיכוי שיבואו גדולים ויתקנו,
 שהרי לכך יש דיינים שופטים בארץ, שיתקנו עוולות ויעמידו ארץ על תלה, אך משאלו
 פורצים פרצות מי יתקן? ושוב אין לעולם תקנה. ומכאן ההמשך הבלתי נמנע: "ויאמר ה':
 לא ידון רוחי באדם לעלם... וירא ה' כי רעה רבת האדם בארץ... וינחם ה' כי עשה את האדם
 בארץ... ויאמר ה': אמחה את האדם אשר בראתי מעל פני האדמה" (ו ג-ז).
 כשהדיינים אינם דנים אלא מוסיפים רעה, יושב שופט כל הארץ על כס המשפט ודן
 את כל באי עולם. הקבי"ה ציווה "ומלא את הארץ", ואלה אכן מלאוה, אך אבוי, חמס
 מלאוה: "ותמלא הארץ חמס" (ו יא), "כי מלאה הארץ חמס מפניהם" (ו יג). ושוב אין לה
 ולהם תקנה.

ה. יחיד – עולם מלא

אף כי הפסוקים שצוטטו לעיל באים בסיומה של פרשת בראשית, לא הם החותמים
 אותה, אלא: "ונח מצא חן בעיני ה'".¹⁰ ראשיתו של עולם באדם יחיד, ועתה, עם
 המחשבה על קצו של העולם, עוד נשאר יחיד המוצא חן, וממנו עתיד להיבנות העולם
 החדש. "צדיק יסוד עולם". יסוד רעיוני זה יפה נוסח בדברי חכמים במשנה:
 "כיצד מאיימין את העדים על עדי נפשות? – היו מכניסין אותן ומאיימין
 עליהן: שמא תאמרו מאומד ומשמועה... הו' יודעין שלא כדיני ממונות דיני
 נפשות; דיני ממונות – אדם נותן ממון ומתכפר לו. דיני נפשות – דמו ודם
 זרעיותיו תלוין בו עד סוף העולם. שכן מצינו בקין שהרג את אחיו שנאמר 'דמי
 אחיך צועקים'. אינו אומר דם אחיך אלא 'דמי אחיך' – דמו ודם זרעיותיו...
 לפיכך נברא אדם יחיד ללמדך, שכל המאבד נפש אחת מישראל¹¹ מעלה עליו
 הכתוב כאילו אבד עולם מלא, וכל המקיים נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב
 כאילו קיים עולם מלא. ומפני שלום הבריות שלא יאמר אדם לחברו אבא גדול
 מאביך" (סנהדרין סוף פרק ד).

שניים יש ללמוד מבריאת אדם יחידי:

1. כל אדם הוא עולם מלא, עולם במשמע כפול: גם עכשיו ראוי הוא בלבדו שייברא
 עולם מלא עבורו; וגם עתידי היסטורי, היינו אוצר הוא האדם בקרב עולם מלא – הוא
 וגם זרעיותו. כיוון שכך, אין לו לאדם – אם גם יחיד – כל תחליף וכל תמורה, ואבדנו
 אבדה שאין לה השבה.

10. לקח תינוכי גדול עולה מכאן. לעולם יש לחתום בנימה אופטימית. גם נוכח החזות היותר קשה יש
 להותיר פתח תקוה. יש מקום לפתח רעיון זה ולבקש מקבילות לכך במקרא ובדברי חכמים.

11. כן הוא בדפוסים, ברם בכ"י וברמב"ם, הלכות סנהדרין פרק יב, הלכה יג, הגירסה היא "נפש אחת",
 והרי זה מתבקש מן המאמר עצמו המדבר על בריאת האדם היחיד.

2. מוצא משותף לכל בני המין האנושי. אב אחד לכולם נושא בשורת שוויון. שלא יאמר אדם לחברו אבא גדול מאביך. כיוון שכך נשמט הבסיס להשתררות האחד על זולתו. יפה ביטא רעיון זה הפייטן הקדמון ינאי: "אדון כל, בכל השווית כל, עבד כאדוניו שפחה כגבירתה".

ובלשון אחר: "נתת השוויה לכל בריות יחד כמות זה כן כמו זה שווים זה לזה".

שמה תאמר שווים הם בני האדם זה לזה, ואין בין האחד למישנהו ולא כלום, לכך ממשיכה המשנה: "ולהגיד גדולתו של הקדוש ברוך הוא: שאדם טובע כמה מטבעות בחותם אחד וכולן דומין זה לזה, ומלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא טבע כל אדם בחותמו של אדם הראשון, ואין אחד מהן דומה לחברו".

שווים זה לזה, שכל אחד עולם מלא, אין האחד חשוב מזולתו, אך כל אחד עולם שונה מזולתו. כל אחד חתום בחותם אישי ייחודי, והוא הוא ערכו המיוחד.

ומכאן: "לפיכך כל אחד ואחד חייב לומר בשבילי נברא העולם" (המשך המשנה שם). כל אחד הרי הוא בחינת אדם הראשון. ומוסיף רבי מנחם המאירי¹² הערה נכבדה: "ושיחשוב כן על חברו, עד שמתוך כך יהא דמו יקר בעיניו".

ראות זולתו כעולם מלא, וראות עצמו כמי שעברו נברא העולם. ומכאן האחריות והאכפתיות, וכהשלמת רבי נחמן מברסלב: "וחייב אני לראות בתיקונו [של העולם]".

12. רבנו מנחם ב"ר שלמה המאירי היה מחשובי הפרשנים הראשונים. ביאורו "בית הבחירה" מאיר עיני לומדי התלמוד הבבלי במרבית המסכתות.